

БАҲОДИР КАРИМ

**РУҲИЯТ
АЛИФБОСИ**

Адабий-илмий мақолалар

Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент – 2018

УЎК: 82-95
КБК: 83.3(5Ў)
К 25

Масъул муҳаррир:
Умарали Норматов
филология фанлари доктори, профессор

Карим, Баҳодир

Рухият алифбоси / Б.Карим. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2018. – 364 б.

Адабиёт рухият алифбосидир. Инсон руҳиятини англаш мушкул, машаққатли. Бадиий адабиёт инсон қалбини, руҳиятни тушуниш сари йўл очади...

Ушбу китобга адабиётшунос, мунаққид Баҳодир Каримнинг насрий ва шеърый асарлар таҳлили, адабий танқидчилик ва устоз адабиётшунос олимлар ҳамда адабиётшунослик методлари тўғрисида ёзган мақолалари жамланган. Мақолаларда бадиий ижоднинг кўпгина назарий масалалари дунё адабиётшунослиги мезонлари асосида талқин қилинган. Китоб филолог мутахассислар, адабиёт муаллимлари ҳамда бадиий ижодга кизикадиган адабиёт муҳибларига мўлжалланган.

УЎК: 82-95
КБК: 83.3(5Ў)

© Баҳодир Карим
© Ғафур Ғулом номидаги
нашриёт-матбаа ижодий уйи,
2018

ISBN 978-9943-5294-1-0

МУАЛЛИФДАН

Инсон зоти орзу-умидлари, эзгу ниятлари билан тирик. Айниқса, ижод аҳлининг хаёлида кўплаб илмий, адабий, ижодий режалар кезиб юради. Пишиб етилади. Қоғозга тушади. Ўқувчиларга етиб боради. Нимадандир кўнгли тўлса, шукрона айтади; мундайроқ бўлса, очилдастурхон ё қайнархумчадан умидланиб сабр билан йўлида давом этади. Юракдаги сурур, дард, алам, кемтик ва ўпқонлар режалар ҳаракатини таъминлайди. Ижодкор сири ёлғиз ўзига аён. Режаланган сарлавҳа, кичкина қайд, хаёлда юрган, аммо охири номаълум кўнгил дардлари қачондир рўёбга чиқиши мумкин. Агар нимадир ёзган ва уни орадан йиллар ўтиб қайта ўқиганида одам завқланса, қисиниб қизармаса, бундан ортиқ саодат йўк...

Яқин танишлар баъзида бирор адабий мақоламиз матбуотда чиқса, илиқ сўз айтишади. Баъзан матбуотда камрок кўринганимиз сабабини сўрашади. Шу иккинчи ҳол изоҳида ёзмасликни ҳам машқ қилиб туриш заруратидан гапирман. Бунда бир оз дагишма – ҳазил бўлиши мумкин. Бирок одам тинимсиз ёзишга ружу қўйганидан, бу йўлда ким ўзарга пойга ўйнагани ва ёзганларини бетўхтов нашрга беришидан кўра, назаримда, ёзмасликни ҳам машқ қилгани, айниқса, ўз кўнглига ортиқча озор бермагани маъқул. Шунда мухлислар мамнун бўлади, ўқувчи қочмайди. Чунки саёз асарларда муаллифнинг аъмоли, сўзи, руҳи, ўзи, қиёфаси йўқолади.

Адабий танқидий мақолалар ҳам чин ҳақиқат йўлидаги изланиш, изтироб, меҳнат, машаққат, илҳом, жазава, эҳтирос ва бошқа кўплар маънавий-руҳий омиллар маҳсули. Қаловини топиб ҳақиқатни айтмоқ керак. Ҳақиқат сўзини айта билмаслик сўз ҳақиқатига хиёнат қилиш саналади.

Оригинал фикр айтиш – кийин иш. Фикр аввал ўз эгасини хайратлантирсин, завклантирсин, ўз соҳиби юрагини титратсин. Шунда бошқаларни гангитади. Айтиладиган, ёзиладиган сўзни донишмандлардан бири қопга солинган бигизга ўхшатган экан. Дарддан кутулиш, жароҳатга малҳам босиш, сўздан мухташам иморат барпо этиш, аслида, чинакам ижод завқи шудир. Ҳақиқий адабиёт руҳият алифбосидан дарс беради; ақл ва туйғулар ўйинидан яралади. Ҳар қандай ижодда чин юракдан ёзиш, ўйлаб ва ўйнаб ёзиш, сўйланиб ёзиш, ўчириб ёзиш, ёзиб ўчириш, энг муҳими, иймон ва виждон билан ҳақиқатни холис ёзиш лозим. Кўрганларидан кўчириб, бировларнинг иншоларини стилистик тарафдан ўзлаштириб китоб ясаш билан изтиробли ижод, ижод завқи ўртасида фарқ бор.

Ижод майдонида Ҳазрати Аюб алайҳиссаломнинг сабри керак одамга. Чунки оригинал асарлардан кўра бу адабий майдонда турли кутқулар ва мишмишлар кўп. Ўқувчини ҳар доим санъат асарларининг бетакрор олами, адибларнинг саргузаштлари, таржимаи ҳоли, суврати, маҳалласи, оиласи, севгилиси, касаллиги ёки ўлим-етими қизиқтириб келган. Ижод аҳли маънан тубанлашиб, майдалашган муҳитда бадий жиҳатдан юксак ва умрбоқий санъат дурдоналарининг пайдо бўлиши кийин. Назаримда, улуғлик, баландлик, орномус, мардлик, виждон, ҳақиқат ва бошқа неки гўзал фазилатлар бўлса, барча-барчаси «ижодкор» сўзига муқобилдир. Ўйлаб қаралса, ўй кўп, режа кўп, фикр кўп. Аммо уларнинг бетакрор баёни ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Вақт ҳам кутиб турмайди. Одамнинг жисмоний имкониятига нисбатан ҳар доим орзулари, режалар қамрови кенг бўлади...

Энг аввало ўзимга тегишли шундай ўй-фикр ва тафтишлар билан ўн йиллар ичида ёзганларимни қайта ўқидим; минг истиҳола билан уларни бир муқовага жамладим. Ўқиб баҳо беришни сизларга ҳавола қилдим, мухтарам ўқувчи!

2015 йил, 25 июль

Биринчи фасл

НАСР ҲАҚИДА

«Ҳаётни, одамлар руҳиятини, поэтик тафаккур табиати ва, айниқса, санъат қонуниятларини билмай туриб, инсоният учун зарур, фойдали, умрибоқий асарлар ёзиб бўлмайди».

«...Бадиий матн таркибидаги биргина шоҳиста сўз бошқа бир одамни, ўзга бир оламни, ажиб бир муҳитни, тоза бир кўнглини англашига ёрдам беради ва ёки аксинча».

«Бадиий асарда инсон вужудига сиймаётган руҳий нўртаналар, тошқинликни, кўнглида тўзилган эзгу ниятларни баён этиши учун имконият кўпроқ бўлади».

«Сўз санъати инсон руҳияти билан иш кўрар экан, руҳиятни амперметр, барометр, ацеллограф, кардиограф, анализатор, аэромагнитометр каби физик асбоб-ускуна билан ўлчаб ҳам, ҳар лаҳзада минг товланадиган инсон руҳиятини аниқ бир математик формулаларга солиб ҳам бўлмайди».

БАДИЙ ТАЛҚИН ЖОЗИБАСИ

(Ўн йиллик қиссаларга қисқа бир назар)¹

I

Кейинги йилларда ёзилган ўзбек қиссаларининг бадиий-эстетик савияси ҳам, мавзу-мундарижаси ҳам, тасвирлаш ва баён этиш усули ҳам ранг-баранг; бири иккинчисини такрорламайди. Албатта, ҳар бир қисса моҳиятидаги ютуқ ва ёки нуқсон муаллиф дунёсини, даражасини кўрсатади. Ёзувчилик санъатини нисбатан яхши эгаллаган, сўз масъулиятини, нафосатини ҳис этган ва оқибат тасаввуримизга муҳрланиб қоладиган ойдин манзараларни чизаётган чин санъаткорликка муносиб қиссанависларимиз бор, шукр. Айни пайтда бадиий адабиётни фақатгина эга-кесимли ёзишдангина иборат жараёнга айлантириб қўйган, ижодни оддий тирикчилик фаолияти тарзида тушунадиган ўртамиёна ва ҳатто ундан ҳам паст савияда ёзадиган ёзувчиларимиз ҳам мавжуд, таассуф. Зеро, бу кўш хусусият бадиий адабиётга, умуман, санъат оламига азалдан ҳамроҳ. Паст савияли асар замон синовларидан ўта олмайди; ўқувчисини йўқотади. Юксак санъаткорлик руҳияти билан йўғирилган бадиият намуналари эса ҳар доим йиллар, асрлар гирдобидан омон чиқади; ҳар вақт китобхон эътиборини ўзга жалб этади ва умрбоқийлик йўлида давом қилаверади...

Кейинги йиллар қиссачилиги борасида фикрлар эканмиз, улар сон-санок, ҳажм эътиборидан салмоқли эканини таъкидлаш жоиз бўлади. Аммо мутахассислар назарига тушган, адабиёт гулшанида бадиий кашфиёт рутбасига чиққан, янгилик илинжида мутолаага шўнғи-

¹ Мақолада Мустақилликнинг аввалги ўн йилида ёзилган қиссаларга диққат қаратилган – Б.К.

ган чанқоқ ўқувчи эътирофига муносиб қиссалар, афсуски, кўп эмас. Адабиётимиздаги айни жанр билан боғлиқ мавжуд манзарани тасаввур этмоқ ва умуман ўзига хос кирраларини ойдинлаштирмоқ учун қиссаларнинг аниқ илмий талқини, маълум бир тавсифи лозим.

Бугун анъанавий ёзиш услубидан нисбатан бошқача тарзда юзага келаётган асарларга «модернистик» сифати берилмоқда. Биз ҳам ушбу мақолада ноанъанавий йўлда битилган қиссалар учун шартли равишда шу атамани ишлатармиз, эҳтимол. «Шартли равишда» дейишимизнинг боиси шуки, биз ҳалигача жаҳон адабиётидаги модернизмни, унинг турли-туман ички йўналишларининг адабий-назарий моҳиятини тўла идрок эта олганимизча йўқ. Модернизм дунё адабиётида туғилган ва ўлган оқим, модернизм яшаётган ва яшашга даъвогар, яшашга ҳақли оқим; модернизм ҳам қора, ҳам оқ, ҳам бадбин кайфиятли, ҳам юксак пафосли оқим; модернизм – реализмдир, унда романтик, фантастик, натуралистик, сюрреалистик элементлар мужассам; модернизм – «модерн» сўзининг таржимасига, ҳарфхўрликка кўра «замонавий» адабиёт; модернизм – ўтмиш ва истикбол; модернизм – ҳамма нарса ва ҳеч нарса; модернизм чекланган ва чексиз имкониятлар майдони... Алхол, бу тарздаги ўзаро узвий, давомли ва зиддиятли таъриф-тавсифларни айни атамага қўлашда ҳеч ғайритабиийлик йўқ.

Ўзбек насридаги «модернизм» ноанъанавий ифода услубида, воқеликни янгича бадиий талқин этишда, шунингдек, шаклий ўзгаришларда кўзга ташланади. Инчунун, ўзбек насридаги янгилик ўлароқ талқин қилинаётган майдон ҳам адабиётимиздаги айнан шу бадиий-эстетик ҳодиса билан боғлиқ.

Ижодини «Уруш одамлари» номли анъанавий услубда қисса ёзиш билан бошлаган истеъдодли адибимиз Назар Эшонкул ноанъанавий йўлда «Қора китоб», «Тун панжаралари» деган фикр-мулоҳазага ундайдиган қиссалар ёзди. Бадиий адабиёт борасида бошқачароқ та-

факкур юритаётган адибнинг ўзига хос овози яққол сезилди. Айниқса, «Қора китоб» қиссасида файласуфона донишмандлик ва руҳий кечинмалар баёни ҳамда бош қаҳрамоннинг ўз-ўзини тафтиш этиши етакчилик қилади. Қисса биринчи шахс тилидан ёзилган бўлиб, қаҳрамон ўз ҳаётига назар ташлайди, ҳаётининг елга созурилганини, умри бесамар ўтганини англаб қолади. Бир замонлар ўз ҳаёти учун дастур бўлган қора китобдан нафратланади.

Қисса матнида «Инсон ёвузликнинг ижодкори», «Рост гап фақат фалокат келтиради», «Умр бу осмонга тупуриш, сўнг осмондан тушган тупугини ютишдир», «Қайси санъаткор адашиб, ўз изтиробига қовирилиб, яратмаса у ҳақиқий санъаткор эмас», «Адашаётган одам йўл излаётган одамдир», «Кимнинг қўли қон – у адолат пешвоси, кимнинг ёлғон ва алдов пири – у ростгўйлик тимсоли, ким жаҳолатпараст – у донолик рамзи, ким зулмкор ва хўрловчи – у раҳм-шавқат кўзгуси» каби ҳақиқатнинг аччиқ ва кинояли мевалари бўлган ҳикматлар кўп учрайди. «Қора китоб» қиссасини тушуниш ва тушунтириш осон эмас. Унда муаллиф кўринмайди. Жаҳон адабиётида «муаллифнинг йўқолиши» (буни Р.Барт «смерть автора» деб атайди) деган адабий воқелик мавжуд. Эҳтимол, XX аср жаҳон адабиётидаги энг машхур асарлар айна адабий-эстетик ҳодиса туфайли хилма-хил йўсинда талқин қилинаётгандир. Шунга монанд Назар Эшонқулнинг «Қора китоб» қиссасини ҳам турли нуқтаи назардан таҳлил этиш мумкин. Матн шунга имкон беради. Умуман олганда, раҳмоний китоблардан чекиниб, Чўкки соқол эътиқод қўйган қора китобдек иблисона дастурлар воситасида тарбияланган авлоднинг ҳоли хароб бўлади. Шу маънода «Қора китоб» қиссаси огоҳликка даъват изхори ҳамдир.

Шодиқул Ҳамроевнинг «Қора кун» («Ёшлик» журнали, 1995 йил 5-сон) қиссаси ҳам ноанъанавий услубда ёзилган. Унда қаҳрамонларнинг исми йўқ. Воқеа-ҳодисалар оқсоқол, жувозкаш, жинни қиз, сомсапаз, қассоб, фолбин хотин, тобуткаш уста, икки нотаниш ўспиринлар

воситасида ҳикоя қилинади. Қисса нисбатан ғайритабиий ва трагик ҳодисалар баёни асосига қурилган. Масжид олдидаги тобутнинг қутилмаганда йўқолиб қолиши, қаергадир ғойиб бўлиши, балким ҳаётдаги реал воқеликка уйғун келмас – аммо мазкур бадиий детал тафаккурни фожеавий, кўрқинчли қора кун сари йўналтиради. «Қора кун»нинг моҳиятида инсон қилган гуноҳлари учун жазо тортади, нопокликнинг оқибати жаҳаннамдир, деган фикр ётади. Зеро, ёзувчи тамонидан Александр Пушкиннинг «Кўнгил жаннат истайди-ю, аммо бўйнимда гуноҳларим кўп-да...» деган гаплари қисса учун эпиграф ўрнида танланиш ҳам шундан далолат беради.

Ёзувчи қисса давомида қайта-қайта тобут деталига қайтади; унинг қаерда йўқолгани-ю ёки ким тарафидандир ўғирланганига гўё аниқлик киритмоқчи бўлади. Турли тахминлар берилади. Аммо муҳими булар эмас. Тобут – восита. Тобут воқеалар силсиласи жойлашган чизиқ. Тобут – барча ҳодисаларни ўзида жамлайдиган, айна пайтда, китобхонни ҳар қадамда сергаклантирадиган бадиий детал. Тобут – ҳар қандай инсонни охириги абадий маконга элтувчи кўлик-улов. Бироқ воқеалар тасвири берилган қишлоқда ифлослик, фаҳш, ноҳақлик, ҳаромдан ҳазар, ҳалолга назар қилмаслик шу даражада авж олганки, гўё тобутга жон кирган ва бундай одамлар лошини қабрга элтишдан бош тортгандек аллақаергадир ғойиб бўлган.

Қиссанинг ичига кирайлик. Қишлоқ оқсоқоли жувозкашнинг уйига мой олиш учун боради. Жувозкаш – тоза зиғир ёғига пахта ёғини аралаштириб сотадиган алдамчи одам. У оқсоқолнинг ҳурматини жойига кўйишни ҳаёлига ҳам келтирмайди. Ҳақгўй хотинига дағдаға қилади. Нафс эҳтиёжини қондиришда нопоклик – унинг дастури. Бундай одамлар маскан қурган макон устига қора кун келиши табиийдир.

Бошқа бир саҳифани очамиз. Жинни қиз, унинг тоғаси ва янғаси. Қиз шу уйда яшайди, яшайди эмас қон юта-

ди. Янгаси унга кун бермайди, сабаб-бесабаб калтаклайди. Жинни қизнинг молларни далага ҳайдаб чиқиши, табиат кучоғидаги кайфияти қиссада романтик, лирик либосларда берилганки, бу нажиб кайфият уйдаги фожеаларга мувофиқ келмайди. Энг даҳшатлиси, кишлоқ аҳлидан яна бир кишининг жаҳаннамга, қора қисматга, қора кунга лойиклиги юзага қалқиб чиқади: Тоға оғилхонада ақл-хуши носоз жинни қизни зўрлайди. Жинни қиз тоғасидан ҳомиладор бўлади...

Сомсапаз билан шогирд ҳалол – покиза одамлар эмас. Улар ҳаром ўлган наввоснинг гўштидан сомса ёпиб сотадилар; шу йўл билан даста-даста пул йиғади...

Кишлоқдаги уста ҳам холис одам эмас. Унинг тили бошқа, дили бошқа. Янги тобут ясатиш учун келган оқсоқолга қараб бир сўзлайди, ичидан бошқача ўйлайди...

Ҳатто одамлар учун гўр қазишдек беминнат иш билан машғул гўрковнинг ҳам гуноҳлари кўп, чамаси. Уни ҳам тупроқ босиб қолади; тупроқ «ақлбовар қилмайди-ган аснода метиндек» کوتади.

Қиссада тобут йўқолиши тасвири фонида кишлоқ болаларининг кимлиги, қандайлиги ҳам – аниқроғи, уларнинг қалбида эзгуликдан нишона йўқлиги кўрсатилади: болалар қушларга азоб беради, тухумларини синдиради, шундан ҳузурланади: «Шу тобда уларнинг кўзларига ҳеч нарса кўринмасди, гўё қонларида мудраб ётган ёвуз ва шавкатсиз бир туйғу бирдан жунбушга келгандек, ҳамма-ҳамма нарсани унутганча қушларга тухум отишар, ёввойи ва хунук товушда қийқириб-қийқириб қулишар эди». Болалар одамларнинг суяқларини, бошчанокларини ёқиб ўйнайди. Уларда қандайдир ваҳшийлик сифати бор. Зотан, улар ҳам устига бало-қазо «мўру малахдай бостириб келаётган» кишлоқ болаларидир.

Поклик, ҳалоллик, эзгулик ва яхшилик ўрнини нопоклик, фахш, ҳаромхўрлик ва ваҳшийлик эгаллаган юртнинг айвони вайронадир; одамлари гарангсиган; фожеавий воқеалардан ҳайронадир. Уларнинг жазосини Аллоҳ беради.

Bu tanishuv parchasidir. Asarning to'liq versiyasi
<https://kitobxon.com/uz/asar/4586> saytida.

Бу танишув парчасидир. Асарнинг тўлиқ версияси
<https://kitobxon.com/uz/asar/4586> сайтида.

Это был ознакомительный отрывок. Полную версию
можно найти на сайте
<https://kitobxon.com/ru/asar/4586>